Розділ 2

Етнічна картина і національний образ світу

Людмила Афанасьєва, Ірина Букрєєва

Геокультурний простір як середовище міжетнічної взаємодії народів Запорізького Приазов'я

«Природа» у широкому значенні слова часто ототожнюється з поняттям Всесвіту, навіть з поняттям матеріального світу. Саме через свою цілісність, нескінченність, вічність, природа, як правило, цікавить дослідника при вивченні загальних онтологічних і гносеологічних проблем. Коли ж дослідження наближується безпосередньо до людини, її діяльності, форм спілкування, то мова вже йде про ту частину природи, з якою людина вступає в безпосередню взаємодію і яка є природною основою людського життя. Отже, досвід кожного етносу в освоєнні свого природного ареалу стає безцінним для розвитку тих галузей господарства, котрі безпосередньо залежать від наявних природних передумов і ресурсів, що були першоосновою формування матеріальної культури народів[1].

Разом з тим, у процесі вільного розвитку етнос створює властиві лише йому форми культури. Як соціокультурний організм, кожен етнос має свої інтереси, і ці інтереси схрещуються з інтересом інших етносів і субетносів, збагачуючи культурно-етнічне різноманіття людства. Кожна національна культура продукує загальнолюдські цінності і вимагає для свого розвитку творчих зусиль всього народу.

Вивчення зв'язку між особливостями природного простору та специфікою суспільства тривалий час відбувалось у традиціях парадигми географічного детермінізму. Базовою тезою вивчення такого зв'язку від давніх греків (Геродот, Гіппократ, Аристотель) до XVIII ст. було твердження, що природа впливає на суспільство через психіку людей. Так, у Новий час прихильник географічного детермінізму Ш. Монтеск'є вважав, що влада клімату сильніша за будь-яку іншу владу. Саме від клімату залежать особливості характеру, звички, схильності людей – вважав він. Доречним буде зауважити, що всі тогочасні дослідники, зосереджуючись зазвичай на впливах природи на людину, обмежувались переважно висновками загального характеру, розглядаючи не конкретні окремі етноси, а гранично узагальнюючи регіональні особливості (народи півночі, півдня тощо).

У XIX і XX ст. акценти у вивченні проблеми зміщуються в бік зауваг щодо обопільної активності тандему взаємодії людина – природа (О. Гумбольт, Дж. Марш, А. Тойнбі та ін.). В цей час не лише інтенсивно осмислюються негативні впливи людини на природу і з'являються численні культурологічні розробки, у яких культура розглядається як форма адаптації до особливостей природного простору, але самі дослідження зв'язку людина-природа відбуваються з урахуванням того, що люди взаємодіють з природою не поодинці, а об'єднаними в певні групи.

На принципах географічного детермінізму ґрунтується так звана геополітика. Термін цей був застосований шведським ученим Р. Челленом і означає вчення про державу як географічний і природний організм, що прагне до постійного розширення. Основні поняття геополітики – «життєвий простір», «природні кордони». Зовнішня політика держав, відповідно до цієї концепції, загалом визначається географічними факторами (кліматом, місцем розташування, природними ресурсами, темпами зростання народонаселення). Так Ф. Ратцель (представник німецької геополітичної школи) вважає його одним із найважливіших психологічних чинників державницьких прагнень та духовного розвитку, що постійно оновлює себе в цій ролі на різних етапах політичного життя кожного конкретного народу.

Однак подібний підхід багато втрачає від однозначного суб'єктивізму й не прояснює в повній мірі питання щодо сутності нації, її «координат», зокрема, щодо механізму формування психологічного чинника як характеристики національної спільноти людей.

Більш чіткою в цьому питанні є позиція С. Дністрянського, який надав проблемі дещо іншого спрямування: він розглядає географічну цілісність земель конкретного народу, відсутність «вкраєної» території іншого народу як надзвичайно важливий чинник відстоювання права народу на своє самовизначення в межах власної національної території. «Що з членів якоїсь народності поза межами географічно зв'язаної території, ті всі знаходяться вже на чужій території, навіть якби число членів було досить значним»[2].

В етнографії та культурології сформувались два підходи до вивчення зв'язку етнос-природа: біосферний (Л. М. Гумільов, О. Кульчицький) та соціосферний (Ю. В. Бромлей, С. О. Арутюнов та ін.) Першому підходу властиве розуміння природи як основного чинного джерела розвитку етносу. Так, Л. М. Гумільов пропонує вважати етнос «явищем географічним, завжди пов'язаним з ландшафтом, який уміщує та годує адаптований етнос. А оскільки ландшафти Землі різноманітні, різноманітними є й етноси»[3]. Тобто специфіка кожного етносу полягає в тому, що вони по-різному взаємодіють із середовищем. Саме в процесі взаємодії із середовищем, формуються сутнісні ознаки етносу. Середовище як чинник формування етносу розглядається в територіальному аспекті – як специфічний ландшафт (комбінація ландшафтів) з властивими йому особливостями рельєфу, клімату, гідрогеографічної сітки, рослинного й тваринного світу та існує за рахунок енергії живої речовини. Стабільність етносу досягається саме завдяки постійному «пошуку» енергії середовища, завдяки її активації. За Л. М. Гумільовим, етнос як цілісна система зберігає свою внутрішню усталеність та його відмінності від інших етносів завдяки обміну речей та енергії з природним середовищем.

Аналізуючи геопсихічні чинники, які здатні впливати на формування психіки людини, О. Кульчицький розрізняє в межах загальної психічної структури шари нижчих і вищих, більш складних психічних явищ (таких як мислення, воля, що здійснюють контроль над нижчою психічною сферою). Користуючись схемою Тіле, він визначає у людській психіці три шари: соматопсихічний (смислові відчуття, генові намагання), тимопсихічний (почуття та

зв'язок із ними намагань) і пойопсихічний (мислення і свідома воля) і вважає, що, виходячи з географічних умов на соматопсихічний шар діє підсоння, на тимопсихічний – краєвид, а на пойопсихічний – природні ознаки географічного середовища. Все це так чи інакше позначається на потребах, схильностях та настановах людини, впливає на її світосприймання, ставлення до світу[4].

Іншому ж підходу притаманне сприйняття культури як головної об'єднавчої ланки між природою та етносом. Якщо в концепції Л. М. Гумільова етнос і природний ландшафт, що його породжує є одним цілим на рівні аксіоми, то в рамках соціоферного підходу – умови і форми об'єднання етносу та природи є предметом аналізу. Останнє, зокрема, виявляється в розвитку етнічної екології (В. І. Козлов, Н. М. Лебедєва та ін.).

В українській історико-культурологічний традиції виник підхід, що пов'язує розвиток вітчизняної культури з географічним розташуванням національної території (М. Грушевський, Є. Маланюк, Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький). Зв'язок нації з елементами національного простору розглядається тут, насамперед, як зв'язок української культури із зовнішніми центрами, вплив яких обумовлений географією. Так С. Рудницький вважав, що єдина національна територія України в її географічних межах є основою для утворення держави. Головне, вважає автор, це наявність своєї власної національної території, яка має бути неподільною і визначати у своїх етнічних межах українську державу[5].

Описуючи географічний ландшафт України, Є. Маланюк підкреслює, що своєрідний степовий коридор, який відокремив ліс від моря, був сприятливим місцем для переміщення кочівників з Азії, що відіграло не останню роль у долі української землеробської культури. Специфіка ландшафту українських земель полягає в тому, що вони були однаково сприятливими, як для землеробства, так і для тваринництва. Сусідство кочівників відбивалося на характері осілих етнокультур.

На думку І. Лисяка-Рудницького, не була винятком і українська культура, становлення мілітарного компоненту якої слід вважати природною реакцією культури, що намагається зберегти свою цілісність на агресію ззовні. Пограниччя українських земель сприяло формуванню українського національного пріоритету.

Інший аспект взаємодії культур розглядається в дослідженнях, що стосуються вивчення культури як динамічної системи (В. С. Біблер, М. О. Булатов, Є. С. Маркарян, С. Б. Кримський, В. І. Шинкарук, В. Г. Табачковський та ін.). У межах цих досліджень осмислюються загальнометодологічні принципи аналізу взаємодії культур, процесу розвитку культури.

Водночас з цим успішно розробляються історичний і системний підходи до вивчення національної проблематики у вітчизняній та західній культурології і географії. У межах історичного підходу (Є. Гелен, М. Грох) проблема розвитку національної держави і національної культури розглядається через призму характеристик національного простору, а системний підхід (Ю. І. Римаренко, К. Леві-Строс) вихідною тезою обирає ідею вкоріненості культури на певному просторі як інваріанта її розвитку.

Отже, сучасні наукові дослідження загалом підтверджують думку, що взаємодія людини з природою географічного середовища в кожного народу має свої особливості. Це дозволяє розглядати етнос і географічне середовище як визначену цілісність. Також наукові дослідження свідчать, що в кожного етносу, який проживає в межах визначеного ландшафту, створюються специфічні механізми обміну із середовищем, які забезпечують його життєдіяльність і збереження[6].

Відомо також, що окремі етноси далеко не однаково використовують можливості, надані їм для існування тим самим типом ландшафтів. Зазначений феномен ґрунтується насамперед на комплексі функціональних розбіжностей у світогляді окремих етнічних груп і родин, що є результатом окремого і більш-менш ізольованого їхнього розвитку. Особливе значення при цьому має місце і роль природи в структурі різних етносвітоглядів, різних регіональних типів культур. У процесі багатовікового розвитку етносу його представники пристосовувалися і до визначеного харчового раціону, і до хімічного складу води, повітря. Етноси відрізняються один від іншого як такі людські угруповання, що по-різному увібрали в себе дух довкільного ландшафту. Тобто етноменталітет є результатом неусвідомленого опосередкування соціального природним. Зазначене вище є свідченням того, що етнос – це категорія не тільки соціальна, але й еко-соціальна. Зміна довкілля обов'язково зумовлює і певні зміни етнічної специфіки.

Кожен природний ареал має свої особливості і по-різному впливає на народи. Етноси, що кілька разів змінювали місце свого постійного проживання на значно відмінні від попередніх, як правило, самі зазнавали значних змін. Обживаючи ту або іншу природну нішу, територіальні спільноти людей впливають на неї і продукують нові традиції взаємодії з природним середовищем. Поступово ніша перетворювалася з природної на культурну. З часом соціальна складова цієї взаємодії набуває все більшою ваги для етносу, що обживає окрему територію. Наявність таких етногенетичних ніш стає визначальною для утворення і розвитку етносів.

Коли ж мова йде про особливості взаємодії ландшафту й етносу, слід брати до уваги не тільки окремі або сукупні природні компоненти, що впливають на формування і розвиток етнічної спільноти в межах конкретно означеної території, але й ландшафти оточення інших народів, з якими безпосередньо або опосередковано (через сусідів) контактує певний етнос. Географічне місценаходження території, рельєф, клімат, розміри території і ландшафтне різноманіття слід також вважати геокультурним чинником розвитку етносу, формування особливостей його матеріальної і духовної культури.

Запорізьке Приазов'я представлене широкою палітрою етнонаціональних груп, що тривалий час спільно проживають і взаємодіють у цьому регіоні. Об'єктивний розгляд реальних проблем, що виникають під час взаємодії етнічних груп, дасть можливість детальніше вивчити фактори тенденцій етнічного відчуження і повніше використовувати досвід добросусідських відносин заради досягнення Національної Згоди на засадах права громадян на реалізацію культурно-історичного потенціалу свого етносу.

Процес етнічного відродження пов'язаний з активізацією зацікавлення широких мас того або іншого народу у пізнанні власної історії, культури, побуту, традицій, з підвищеним прагненням до відтворення в різних формах (за допомогою етнокультурних організацій, культурно-художньої діяльності, родини, наукових і просвітницьких товариств) своєї самобутності, завдяки якій той або інший народ, та або інша людська спільнота й відрізняється від інших в соціальному середовищі.

У такий спосіб можна стверджувати, що світосприймання суб'єкта залежить не тільки від своєрідності відчуттів, але і від характеру світу. Специфіка сприйняття світу частково обумовлена особливостями географічного сере-

довища. Територія кожного народу має свої природні особливості і певною мірою впливає на формування ментальності. Тому в нашому дослідженні географічний простір розглядається не тільки як особливості рельєфу, клімату, рослинного і тваринного світів, але і як специфічний культурний простір – адже географічно визначена територія нації розташована не у вакуумі, а в оточенні інших етносів та інших культур. Важливість географічного простору нації у вузькому сенсі полягає в тому, що саме він найбільше (серед зовнішніх факторів) впливає на внутрішню диференціацію культури, її ціннісні орієнтири тощо. Геополітична «межовість» українського, географічно слабко захищеного, а водночас надзвичайно багатого простору зумовлювала те, що Україна нерідко опинялася в лабетах завойовницького Заходу або Сходу, що непомірно збільшувало тиск «межових ситуацій» на українську людину. Світоглядна установка людини українського степу – це радше ентузіастична настанова. Побіч неї супроти степу можлива інколи, згідно з помірністю степового світовідчування, й нігілістична настанова радикального заперечення будь-якої вартості і прагнень. Степове середовище не забезпечує достатнього «субстантивного змісту» ні для категорії якості, ні для цілісності окремих частин. Розуміння індивідуального мусить тут потерпати. Поняття сили, взаємодії, і стрибковості негативно впливає на розуміння органічного розвитку еволюційного типу. Якщо не протидіють інші чинники, степове середовище може створювати сприятливі умови для виникнення геометрично-механічних проявів у світоглядних справах[7]. Степовий простір Приазов'я протягом тривалого хронологічного періоду відігравав роль просторового або міграційного коридору, що заселявся тими або іншими народами. Усі вони втягувалися в різні міжетнічні контакти, що обумовило активну взаємодію культурних традицій. Ці чинники мали подвійний вплив на формування особливостей менталітету етносів, а надалі і націй: прямий (безпосередній) і опосередкований. По-перше, вони самі детермінували появу тих або інших ментальних рис певної спільноти, по-друге, саме ці чинники визначили тип господарської діяльності, соціальної структури, політичного ладу, які, у свою чергу, також мали значний вплив на формування і функціонування менталітету етносів.

Світовідчуття народів Запорізького Приазов'я органічно увійшло в ментальність їхніх нащадків. Національні образи світу (часто підсвідомі), стереотипи поведінки, психічні реакції або оцінки певних подій, осіб завжди є відображенням етнічної ментальності. Онтологія суспільства як складної гетерогенної системи має включити вивчення відчужених взаємин між людьми, представлених соціальними інститутами (економікою, правом, політикою, наукою й ін.) і відносин, заснованих на особистому досвіді, інтегрованості в механізми традиції, оцінювання за принципом «свій – чужий». Останні є сферою життя, у якому індивідуально-тілесне існування людини знаходить своє завершення в культурі як способі буття етнонаціональних спільнот. Етнічні зв'язки є засадничим типом спільнотних відносин, адже найбільш глибоким типом ідентифікації людини є її етнокультурна визначеність. Культурологічний аналіз етнонаціональних процесів – це раціональність якісного бачення дійсності, аксіологічне ставлення до діяльнісного перебування людини у світі на підставі універсальних вимірів людського життя на противагу тій інтелектуальній парадигмі, яка утверджує кількісні, обчислювальні, калькульовані характеристики людського ставлення до навколишнього світу. Етнічність у цьому плані виступає не як якийсь окремий етап розвитку культурних спільнот або певний історичний їхній різновид, а як якісна своєрідність культури, яка більшою або меншою мірою властива всім історичним спільнотам людей.

Від початку заселення Запорізького краю і до наших днів між представниками різних народів відбувається встановлення контактів: переселенці, мігранти зустрічаються з новою культурою, з труднощами міжетнічного спілкування і взаємодії, ставленням до сусідів, прийняттям чи неприйняттям іншого етносу. Ні для кого не є таємницею те, що міжетнічні стосунки переважно визначаються повсякденною свідомістю людей, суспільною атмосферою та настроями. Тому проблема своєрідного психологічного споріднення між народами являє собою важливу практичну цінність. І важливу роль тут відіграє міжетнічне спілкування. Воно ґрунтується на глибокій діалектиці розрізнення партнерів і їхньому прагненні до єдності, яке, однак, повинне призвести не до зникнення цих відмінностей, а до «єдності різноманіття»[8].

[1]Етносоціальне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті. Монографія. – Сімферополь, 2005. – 296 с. [2]Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави. – К., 1999. – С. 36. [3]Гумилев Л. И. География этноса в исторический период. – Л., 1990. – С. 17. [4]Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен; Львів, 1995. – С. 149. [5]Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави. – К., 1999. – С. 37. [6]Стрєлецький В. Н. Географічний простір і культура: світоглядні установки і дослідницькі парадигми в культурній географії // Звістки АН. Серія Географічна. – 2002. – № 4. – С. 78–86. [7]Кульчицький О. Основи філософії і філософських наук. – Мюнхен; Львів, 1995. – 163 с. [8]Етнокультурні та етноантропологічні чинники в регіональному контексті: На прикладі історії Запорізького краю XIX–XX ст. Мелітополь; Москва, 2002. – 195 с.

Ольга Власова

Проблема ґендерної нерівності в контексті розвитку українського етнічного образу світу

Актуальність теми ґендерної рівності, відображаючи очевидну необхідність змін у більшості сучасних соціумів, відповідає тим невідкладним цілям і завданням, які декларуються в документах ООН в якості першочергових на шляху до досягнення соціальної справедливості[1]. Як аксіома сприймається на порозі третього тисячоліття твердження, що одним із принципів існування демократичної Європи є формування суспільства ґендерної рівності. Також поза сумнівом є впевненість філософів у тому, що сама постановка питання про рівноправність чоловіків і жінок відображає високий ступінь розвитку як соціально-філософської думки, так і практичної діяльності демократичних держав[2].

Приступивши в 90-х роках до створення нових демократичних основ свого існування, наша держава змушена була переоформити нормативний порядок ґендерних відносин. Це відобразилось у розповсюдженні дискурсу «прав жінок», у зверненні до традиційних ґендерних цінностей культури та церкви, в цей же час – збереження радянських підходів до вирішення «жіночого» питання. Протистояння рівноправних ґендерних дискурсів у знач-